

ВІДШКОДУВАННЯ ТА КОМПЕНСАЦІЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗНИЩЕННЯМ АБО ПОШКОДЖЕННЯМ НЕРУХОМОСТІ: ЕВОЛЮЦІЯ ЗАКОНОДАВЧОГО ПІДХОДУ В ПЕРІОД АТО/ООС ТА ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

REIMBURSEMENT AND COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY DESTRUCTION OR DAMAGE TO REAL ESTATE: EVOLUTION OF THE LEGISLATIVE APPROACH DURING THE ATO/OOC AND CERTAIN PROBLEMS OF COURT PRACTICE

Степчук М.Р., аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Дане дослідження присвячене еволюції українського законодавства щодо відшкодування майнової шкоди, завданої внаслідок збройного конфлікту, зокрема в період від запровадження антитерористичної операції (АТО) і до початку повномасштабної війни проти Російської Федерації 24 лютого 2022 року. Це дослідження підкреслює нагальну потребу в запровадженні ефективних механізмів захисту права власності у воєнний час і підкреслює недоліки чинного законодавства у вирішенні цих проблем.

Проаналізовано застосування загальних положень цивільного законодавства в період АТО (2014–2018 рр.) щодо відшкодування завданої шкоди, зокрема проблемні моменти щодо застосування Цивільного кодексу України та Закону «Про боротьбу з тероризмом». Адаптація норм розроблена для застосування в умовах мирного часу, проявила свою обмеженість і недостатню універсальність в складній обстановці періоду збройного конфлікту, включаючи проблеми встановлення причинно-наслідкового зв'язку та відсутність процедур, доступних для ефективного захисту прав постраждалих осіб. Також досліджуються законодавчі новації, запроваджені під час перехідного періоду до Операції об'єднаних сил (ООС) у 2018 році. Серед ключових досягнень цього періоду – визнання Російської Федерації державою-агресором та впровадження механізмів фіксації пошкодженого майна. Водночас у статті критично оцінюється ефективність процедур компенсації та відсутність гарантованих державою фінансових інструментів для реалізації відшкодувань.

На основі міжнародного досвіду Грузії та Хорватії виокремлено позитивні аспекти запропоновані для впровадження в Україні, зокрема створення національного реєстру пошкодженого майна, спрощення процедури розгляду позовів та запровадження спеціального компенсаційного фонду. У цій статті надано рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства з урахуванням кращих практик та відповідності до принципів права, щоб задовольнити зростаючі вимоги до справедливості та відновлення майнових прав потерпілих осіб у ситуаціях триваючого збройного конфлікту.

Ключові слова: відшкодування шкоди, збройний конфлікт, нерухоме майно, антитерористична операція, операція об'єднаних сил, судова практика, міжнародний досвід.

This article is devoted to the study of evolution of Ukrainian legislation on compensation for property damage caused as a result of the armed conflict, in particular in the period from the launch of the Anti-Terrorist Operation (ATO) to the beginning of a full-scale war against the Russian Federation on February 24, 2022. This study emphasizes the urgent need to introduce effective mechanisms for the protection of property rights in wartime and highlights the shortcomings of current legislation in addressing these issues.

The author analyzes the application of general provisions of civil law during the ATO (2014–2018) regarding compensation for damage, in particular, the problematic aspects of the application of the Civil Code of Ukraine and the Law "On Combating Terrorism". After all, the norms developed for use in peacetime have shown their limitations and lack of universality in the complex environment of the armed conflict, including problems of establishing causation and the lack of procedures available for effective protection of the rights of victims. The article also examines legislative innovations introduced during the transition period to the Joint Forces Operation (JFO) in 2018. Among the key achievements of this period are the recognition of the Russian Federation as the aggressor state and the introduction of mechanisms for fixing damaged property. At the same time, the article critically assesses the effectiveness of compensation procedures and the lack of state-guaranteed financial instruments for the implementation of compensation.

Based on the international experience of Georgia and Croatia the author highlights the positive aspects proposed for implementation in Ukraine, including the creation of a national register of damaged property, simplification of the claims procedure, and introduction of a special compensation fund. This article provides recommendations for improving national legislation, taking into account best practices and compliance with the principles of law, in order to meet the growing demands for justice and restoration of property rights of victims in situations of ongoing armed conflict.

Key words: compensation for damage, armed conflict, real estate, anti-terrorist operation, joint forces operation, case law, international experience.

Постановка проблеми. Попри те, що збройний конфлікт на території України триває вже протягом десяти років, однак процес адаптації процедури відшкодування шкоди ще не перебуває на фінальній стадії і характеризується неоднорідністю та непослідовністю. Очевидна відсутність єдиного бачення стратегії правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої в результаті збройного конфлікту, зокрема шляхом знищення чи пошкодження нерухомого майна, що простежується протягом всього періоду збройного конфлікту, починаючи з 2014 року і супроводжується хаотичними законодавчими змінами, що так і не були доведені до запланованих логічних результатів.

Значна кількість судових проваджень, що роками розглядалися в національних судах різних інстанцій при наявності подібних обставин нерідко завершувалися діаметрально протилежними рішеннями, що ще більше ускладнило кризу правового регулювання відносин з від-

шкодування шкоди, завданої знищенням чи пошкодженням майна, особливо нерухомого майна як чи не найбільш вартісного з матеріальних благ, яке, до того ж, є непереміщуваним.

Як наслідок з початком вже відкритої військової агресії Російської Федерації проти України, розпочатої 24 лютого 2024 року значна частина населення України не набула можливості захищатися свої суб'єктивні цивільні права на нерухомість посередництвом спеціальних механізмів, які почали розроблятися лише з початком широкомасштабного вторгнення.

Окреслене визначає наукову необхідність провести аналіз законодавчих змін, що впроваджувалися протягом часу дії режиму АТО, а згодом ООС і до відкритої військової агресії Російської Федерації проти України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми еволюції законодавчого регулювання відшкодування шкоди, завданої в результаті введення бойових дій

в період впровадження спеціальних режимів АТО/ООС досліджувались такими вченими правниками як Анісімова А. О., Гордій Р., Кравчук Д. В., Короед С. О., Тульчевська М. М., О. Г. Бортник, Ю. М. Жорнокуй. Авторами підкреслюються значні законодавчі прогалини у регулюванні згаданої сфери суспільних відносин, хаотичність у їх прийнятті та наводяться висновки щодо можливого покращення законодавчого регулювання процесу відшкодування шкоди.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей динаміки законодавчих змін, внесених під час впровадження правового режиму АТО, а згодом і режиму ООС щодо відшкодування шкоди, заподіяної під час збройного конфлікту з метою виокремлення основних проблемних аспектів, що виступають перешкодами до застосування ефективних механізмів відшкодування або компенсації. Крім цього, назріла й нагальна потреба здійснити порівняльне дослідження досвіду інших країн для можливого запозичення корисних та ефективних інструментів правового регулювання цієї сфери цивільних відносин.

Основний матеріал дослідження. Антитерористична операція (АТО), розпочата в Україні у квітні 2014 року, виявилася неординарним випробуванням для правової системи країни. Вперше в сучасній історії України збройний конфлікт поширився на значну територію, спричинивши масштабні руйнування житлових будинків, інфраструктури та комерційної нерухомості, завдавши серйозної шкоди населенню. У такій ситуації проявилися усі серйозні прогалини в правовому регулюванні питань відшкодування шкоди та неефективність у функціонуванні механізмів компенсації.

У таких умовах загальні положення Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) залишалися основним документом, що регламентує відповідні відносини. Згідно зі статтею 1166 ЦК України особа, яка завдала шкоди чужому майну, зобов'язана відшкодувати шкоду в повному обсязі за її вини. Крім того, стаття 1173 ЦК України, покладає на державу обов'язок відшкодувати збитки, якщо шкоду було завдано державними органами влади або органами місцевого самоврядування [1].

Формально зазначені норми надавали потерпілим особам можливість звертатися за компенсацією до суду, однак фактично виявилось, що в умовах збройного конфлікту його ефективність значно обмежена. Як зазначає А. Анісімова, загальні положення ЦК України були розроблені для регулювання правовідносин у мирний час і не враховували специфіки збройного конфлікту, що робило їх недостатніми для захисту прав постраждалих [2]. Важливу роль у цей час починає відігравати судова практика, що визначає основні підходи та узагальнення щодо процедур компенсації та відшкодування. Фактично за відсутності спеціальних законів, які б регулювали ці питання, суди були змушені застосовувати відповідні норми в реаліях збройного конфлікту. Як зазначає О. Кучинська, в умовах нормативної невизначеності суди фактично формували власні стандарти доказування і визначення відповідальності [3, с. 552–554].

Позови про відшкодування шкоди під час проведення антитерористичних операцій стосувалися переважно таких питань: знищення житлових будинків та комерційної нерухомості, компенсація за мобілізоване майно, особливо транспортні засоби та техніку, а також збитки, завдані діями збройних формувань. Усі ці категорії справ характеризувалися спільними викликами, зокрема складністю доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями держави чи її органів та заподіяною шкодою. Незважаючи на деякі позитивні рішення, більшість справ закінчувалися відмовою у задоволенні позовів через процедурні труднощі та прогалини в законодавстві. Найчастіше суд зазначав, що збитки могли бути завдані незаконними збройними формуваннями, а не державою, або що пози-

вачі не надали достатніх доказів, щоб продемонструвати причинно-наслідковий зв'язок між діями держави та руйнуванням об'єктів нерухомості. Як зазначає А. Анісімова, у більшості таких справ суди фактично перекладали тягар доказування на позивачів, які не мали доступу до доказів через умови бойових дій [2]. Своєю чергою А. Д. Кравчук зазначив, що такі рішення свідчать про формальний підхід до доказування, який є недоцільним в умовах збройного конфлікту [4, с. 68].

Примітно, що Закон України «Про боротьбу з тероризмом», прийнятий у 2003 році, почав набувати особливого значення в часи АТО, адже передбачав механізм компенсації. Статтею 19 Закону передбачалося, що держава зобов'язана відшкодувати збитки завдані терористичними актами за рахунок коштів державного бюджету [5]. Як зазначає М. М. Тульчевська, ця норма стала центральною у спробах громадян отримати компенсацію за знищене чи пошкоджене майно під час антитерористичної операції [6]. Однак відразу реалізація цього механізму виявила ряд істотних недоліків, що унеможлилювали ефективний захист прав постраждалих осіб. По-перше, як зазначають деякі науковці, поняття «терористичний акт» не було чітко визначене в законодавстві про відшкодування шкоди, що створювало правову невизначеність. Суди нерідко трактували події у зоні АТО як бойові дії, а не терористичні акти, що виключало можливість застосування зазначеної вищої статті Закону України «Про боротьбу з тероризмом».

По-друге, виконання рішень про компенсацію заважало брак бюджетних ресурсів, тобто проблеми з фінансуванням також впливали на ефективність антитерористичного законодавства. Як уже було зазначено компенсація мала здійснюватися за рахунок коштів державного бюджету, але брак коштів та відсутність спеціального фонду для таких виплат у 2014–2015 роках суттєво ускладнювали виконання судових рішень.

Складність застосування Закону України «Про боротьбу з тероризмом» на практиці проілюстрована у справі № 242/4413/16-ц, за результатами якої Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду своїми рішенням від 28 лютого 2024 року відмовив позивачу у присудженні компенсації на підставі відсутності доказів того, що знищення майна було результатом терористичного акту. Суд, зокрема зазначив, що відсутність чітких доказів, які підтверджують характер збитків, зокрема експертного висновку, унеможливають прийняття позитивного рішення для постраждалої особи [7]. Подібні рішення в умовах широкомасштабного міждержавного конфлікту почали підіривати довіру суспільства до судової системи та формувати враження, у першу чергу у позивачів, що держава не бажає захищати порушені права потерпілих, а просто здійснює формальне правосуддя.

Показовою є справа № 265/6582/16-ц у якій Верховна Палата Верховного Суду у постанові від 4 вересня 2019 року відмовила у задоволенні позову про відшкодування матеріальної шкоди зазначивши, що передбачене у статті 19 Закону № 638-IV право на відшкодування відповідно до закону шкоди, заподіяної терористичним актом, не породжує легітимного очікування на отримання від держави України відшкодування за пошкоджене/викрадене у період проведення АТО/ООС майно незалежно від того, на якій території – підконтрольній чи невідконтрольній Україні – мав місце вказаний акт [8].

Ще одним правовим інструментом, що нерідко застосовувалося в часи АТО, була мобілізація національного майна для потреб оборони. Така процедура передбачена Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» і має значення для нашого дослідження через положення, що передбачали,

необхідність держави відшкодувати збитки, завдані власникам такого майна. Проте, механізм компенсації мобілізованого майна також викликає певну критику через складність процесу оцінки збитків та відсутність чітких критеріїв. Судова практика щодо складності застосування цього механізму проілюстрована у постанові Великої палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 року у справі у справі № 757/64569/16-ц, де суд відмовив у задоволенні позову про відшкодування шкоди зазначивши, що тимчасового перебування з певного часу у будинку та на земельній ділянці позивачки військовослужбовців ЗСУ і їхнього майна недостатньо для того, щоби кваліфікувати таке перебування саме як примусове відчуження (реквізицію) Україною цих будинку та земельної ділянки [9]. Тому ефективність такого механізму наразі також вбачається відносно низькою і не приводила постраждалих осіб до бажаних результатів – відновлення майнового становища.

В такому контексті важливо зазначити, що всі вищезазначені механізми не повністю відповідають міжнародним стандартам захисту прав потерпілих, що свідчить про недостатній рівень їх правової регламентації. Як наголошує пані М. Тульчевська, відсутність спеціального законодавства та спрощеного механізму доказування суперечить принципам Європейської конвенції з прав людини, зокрема статті 1 Протоколу №1, яка гарантує право на мирне володіння майном [6, ст. 13].

Так у 2018 році із завершенням формальної фази Антитерористичної операції (АТО) було запроваджено новий правовий режим, спрямований на унормування дій правоохоронних органів та сил оборони у зонах конфлікту – Операції об'єднаних сил (ОСС). У цей період ключові зміни законодавства стосувалися необхідності більш чіткого розмежування термінів «терористичний акт» і «збройний конфлікт», що раніше були визначені судовою практикою однією із основних перешкод до застосування механізму компенсації. Також в цей період не втрачає актуальності питання документування фактів завдання матеріальних збитків у зонах бойових дій, адже місцеві органи влади часто не мали доступу до тимчасово окупованих територій, що унеможливило складання актів про руйнування. Нормативна база в цей період продовжувала ґрунтуватися на загальних положеннях деліктного цивільного права, але приймалися нові нормативно-правові акти, спрямовані на вирішення проблемних аспектів, що виникають внаслідок збройних конфліктів.

Важливою подією стало прийняття у 2018 році Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення національного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей», який встановлює новий правовий режим «Операції об'єднаних сил» та чітко визначає Російську Федерацію як державу-агресора.

Нововведення, введені Законом, відіграли важливу роль у процесі фіксації фактів завдання шкоди в результаті збройного конфлікту і виступили правовими підставами для застосування міжнародних механізмів компенсації. Основним завданням нового закону було створення умов для більш ефективного регулювання наслідків збройних конфліктів, у тому числі відшкодування завданої шкоди. Нормативно-правовий акт також передбачив можливість подальшого звернення до міжнародних судів з позовами проти РФ щодо завдання як прямих так і непрямих збитків, що, як зазначила М. Тульчевська, дозволило закласти основу для майбутньої інтеграції міжнародних стандартів в українську правову систему [6, ст. 13].

Врегулювання питань відшкодування шкоди, зокрема завданої знищенням чи пошкодженням майна у період ОСС також розвивалося в результаті внесені змін до інших нормативно-правових актів. Зокрема, постановою Кабміну від 26 червня 2018 року № 658 встановлено детальніше пропрацьовані механізми взаємодії органів місцевої

влади, військових адміністрацій щодо фіксації нанесеної шкоди. Запровадження електронної бази даних дало змогу систематизувати інформацію про збитки, сприяючи спрощенню процесу доказування в суді і попередньому збору доказів. Незважаючи на ці зусилля, українське законодавство часів ООС було ще недостатньо адаптованим до реалій збройного конфлікту. Окремі проблемні питання законодавець не вирішував роками з різних причин, що створило в результаті велику кількість проблемних судових справ, які зокрема через збереження високого рівня складності обтяжливої для позивачів процедури доказування залишалися до кінця невіршеними.

У цей період знову важливу роль у вирішенні позовів відіграла судова практика. Судові органи постали перед необхідністю продовжити адаптації норм цивільного права до реалій збройного конфлікту, що проявилось у прийнятті діаметрально протилежних судових рішень. Так, часто можна знайти судові рішення в основному першої інстанції у яких суди постановляли, що органи місцевого самоврядування несуть відповідальність за ліквідацію наслідків бойових дій і мають виплатити компенсацію з державного бюджету постраждалим особам, проте надалі суди апеляційної та касаційної інстанції скасовували такі рішення. З іншого боку, незважаючи на зазначені проблеми, судовій практиці відомі й позитивні ілюстративні приклади. Важливою є справа № 757/1037/19-ц де Печерський районний суд м. Києва у рішенні від 13 лютого 2023 року задовольнив позов про відшкодування шкоди і визнав, що належним відповідачем у справі є Держава Україна в особі Кабінету Міністрів України, оскільки згідно із ст. 116 Конституції України забезпечує виконання законів України і зобов'язана відшкодувати шкоду, заподіяну своїм громадянам навіть за відсутності доказів провини конкретної особи. Адже порушення громадського миру і порядку, створення загрози безпеці людей є для держави самостійними підставами відповідальності за заподіяну шкоду. Причому причиною настання шкоди можуть бути будь-які обставини: не тільки теракти, але і, наприклад, масові заворушення. Таким чином, для виникнення обов'язку держави з відшкодування шкоди не має значення, виходила насильницька дія від посадовців осіб держави, або терористів, або невстановлених осіб [10]. Це рішення створило один із важливих прецедентів готовності судової системи адаптуватися до реалій збройного конфлікту.

Питання відшкодування матеріальної шкоди, завданої внаслідок збройного конфлікту, актуальне не лише для України, а й для інших держав, які стикалися з подібними викликами. Зокрема, Грузія та Хорватія є прикладами країн, які успішно впроваджували певні ефективні інструменти в механізми компенсації, використовуючи як національні правові надбання, так і міжнародну підтримку.

Досвід Грузії з подолання наслідків збройного конфлікту 2008 року є прикладом успішного поєднання національної політики та міжнародної підтримки. Прийнятий у 2008 році Закон «Про окуповані території» став важливим нормативно-правовим актом, що регулює правовий статус окупованих територій, зокрема і питання компенсації [11]. Основним нововведенням стало створення державного реєстру пошкодженого майна, який систематизував інформацію про знищення та забезпечив прозорість процесу відшкодування. Фактично, цей реєстр став основою для об'єктивної оцінки збитків та створення компенсаційного фонду, що фінансується за рахунок міжнародних грантів та державного бюджету. Грузія також запровадила спрощений процес доказування для жертв, зменшивши адміністративний тягар для громадськості. Однак, незважаючи на свій прогресивний підхід, цей механізм був за своєю суттю обмежений, оскільки закон застосовувався лише до територій, які вважалися окупованими. Це позбавило деяких громадян права на компенсацію та спричинило соціальну напругу. Крім того, обмеження ресурсів

ускладнювало своєчасне здійснення платежів, ставлячи під сумнів повну ефективність грузинської моделі.

Після закінчення збройного конфлікту в Югославії Хорватія прийняла закон «**Про компенсацію за майно, конфісковане під час югославського комуністичного правління**» який передбачає компенсацію майнових втрат шляхом реституції або грошової компенсації власникам [12]. Головною перевагою хорватської моделі була її спрямованість на соціальну справедливість і відновлення суспільної довіри до держави. Незважаючи на те, що процес був гуманним, оскільки громадяни отримали тимчасове житло в очікуванні компенсації, а сертифікати про втрачене майно не були перешкодою для отримання допомоги, велика кількість охочих, які прагнули отримати таку допомогу означала, що багато людей не змогли реалізувати цю схему банально через велике навантаження на державні органи і слабе зовнішнє фінансування.

У світлі євроінтеграційного вектору розвитку України важливо згадати практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), стосовно відшкодування та компенсації матеріальної шкоди, завданої у ході збройного конфлікту.

У справі «*Doğan and Others v. Turkey*» заяви № 18888/02 суд визнав, що відмова держави надати компенсацію за зруйновані будинки порушує право на мирне володіння власністю [12]. У справі «*Chiragov and Others v. Armenia*» заява № 13216/05 ЄСПЛ підкреслив, що тривале позбавлення доступу до власності без ефективного механізму компенсації порушує статтю 1 Протоколу № 1 Європейської конвенції з прав людини [13].

Таким чином аналіз міжнародного досвіду показує, що Україна може суттєво вдосконалити механізми відшкодування та компенсації, імплементуючи найкращі ефективні

практики для забезпечення відповідності європейським стандартам. Зокрема, врахувати реальний досвід функціонування державного реєстру пошкодженого майна у Грузії, зокрема порядок збору і систематизації інформації, що може спростити наявну в нас процедуру. Підхід Хорватії до тимчасового розміщення може зменшити соціальну напругу серед постраждалих громадян.

У цілому ж підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що досить тривалий час законодавча база України передбачала лише значно обмежені можливості компенсації та відшкодування шкоди, завданої у результаті збройного конфлікту в період АТО. Загальні положення ЦК України та Закону України «Про боротьбу з тероризмом» не враховували таку характеристику обставини як завдання шкоди у результаті збройного конфлікту, що знижувало ефективність або ж унеможлилювало їх застосування. В ситуації обмеженого законодавства судам доводилося мати справу з процесуальними труднощами доказування, відсутністю сталої практики та небажанням брати на себе відповідальність, що в кінцевому результаті призвело до відхилення лівової частки таких позовів. Відсутність конкретного механізму компенсації та неадекватність правового регулювання актуалізували необхідність реформування вітчизняного законодавства, зокрема і з урахуванням міжнародного досвіду.

Своєю чергою початок повномасштабного збройного вторгнення виступив потужним стимулом для розвитку як законодавчої діяльності, так і регулювання відносин з відшкодування шкоди, завданої у пергу чергу шляхом знищення або пошкодження нерухомого майна, на положеннями підзаконних нормативно-правових актів. Проте це питання може стати предметом окремого наукового розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 461 (із змінами).
2. Анісімова А. О. Відшкодування збитків, завданих пошкодженням або знищенням житла внаслідок збройного конфлікту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 15–23.
3. Кучинська О. П. Доступ до правосуддя цивільного позивача у кримінальному провадженні в умовах правового режиму воєнного стану: судова практика. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 547–562.
4. Кравчук Д. В. Необхідність модернізації інституту відшкодування шкоди, завданої війною. *Редакційна колегія*. 2023. № 4. С. 67–70.
5. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 березня 2003 р. № 638-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. № 25. Ст. 180 (із змінами).
6. Тульчевська М. М. Цивільно-правове регулювання відшкодування шкоди заподіяної майну фізичних осіб у ході збройного конфлікту в Україні : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр». Миколаїв, 2021. 18 с.
7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 28 лютого 2024 р., судова справа № 242/4413/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117890694> (дата звернення: (23.11.2024)).
8. Постанова Верховної Палати Верховного Суду від 4 вересня 2019 р., судова справа № 265/6582/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310215> (дата звернення: (23.11.2024)).
9. Постанова Великої палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 р., судова справа № 757/64569/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114203267> (дата звернення: (24.11.2024)).
10. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 13 лютого 2023 р., судова справа № 757/1037/19-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109546513> (дата звернення: 23.11.2024).
11. Закон Грузії про окуповані території від 30.10.2008 року. № 431. URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/19132?publication=10>
12. Zakon o naknadi za imovinu oduzetu za vrijeme jugoslavenske komunističke vladavine" 1996 р. № 92/1996. URL: <https://www.zakon.hr/z/130/Zakon-o-naknadi-za-imovinu-oduzetu-za-vrijeme-jugoslavenske-komunisti%C4%8Dke-vladavine>.
13. Case of Doğan and Others v. Turkey (Application No.18888/02) : Judgment European Court of Human Rights from June, 29 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng/?i=001-88136> (дата звернення: 25.11.2024).
14. Case of Chiragov and Others v. Armenia (Application No. 13216/05) : Judgment European Court of Human Rights from June, 16 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre/?i=001-155353> (дата звернення: 25.11.2024).